

«PROFANUM I SACRUM» МІСЦЯ ПОБУДОВИ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com

Статтю присвячено вивченню специфіки розбудови профанного і сакрального простору частини Крилоської гори, на якій в середині XII ст. побудовано головну святиню давнього Галича – Успенський собор, який відкрив Ярослав Пастернак. Звернуто увагу на причини облаштування собору на не найкращому місці гори з помітним схилом у північному напрямку. Для цього за археологічними джерелами проаналізовано стан житлово-господарського й культового освоєння ділянки відведеної під собор і найближчої території ще до початку його будівництва. Встановлено, що досліджені на цій території об'єкти функціонували з VIII до середини XII ст.

Під центральною частиною собору Я. Пастернак виявив велику яму, яку інтерпретував як рештки язичницького капища. За версією Ю. Лукомського цей об'єкт служив для випалу будівельного гіпсу. Для висвітлення питання про місце побудови собору та функції цього об'єкта важливими стали відкриття експедицією під керівництвом В. Ауліха двох водовідвідних каналів перерізаних фундаментом північної стіни собору. Ці канали, облаштовані кам'яними конструкціями, ймовірно, слугували для відведення води з джерела/джерел, а велика яма могла бути рештками язичницького храму, зведеного неподалік. Щойно під час закладання фундаментів собору, зокрема для північної стіни, будівельники перерізували ці водовідвідні конструкції. З того часу ці конструкції, як і джерела, перестали функціонувати. Це підтверджують пізніші літописні описи про військові події XIII ст., коли ті його учасники, які ховалися в соборі, умирали од спраги без води.

На прикладі Успенського собору княжого Галича, зведеного на місці давнішої житлово-господарської й культової забудови язичницьких часів, бачимо, що на багатьох християнських храмах лежить печать подвійності: сакральне в них не абсолютно відгороджене від профанного. Навпаки, сакральне часто виявляється через профанне, тобто свяченне – через світське, мирське.

Ключові слова: Успенський собор княжого Галича, Крилоська гора, житлово-господарська забудова, язичницьке капище, профанний і сакральний простір.

Вступна інформація. Тривалі пошуки головної святині давнього Галича – Успенського собору – увінчалися його відкриттям щойно у другій половині 30-х років XX ст. Їх здійснила експедиція Наукового товариства ім. Шевченка під керівництвом відомого українського археолога Ярослава Пастернака.

Після відкриття ця унікальна архітектурна пам'ятка й надалі привертає увагу археологів, істориків, архітекторів, мистецтвознавців і навіть геологів, які розглядають питання часу побудови собору, його конструктивних та архітектурних особливостей, планувальної структури, архітектурного оздоблення, графіті на його стінах, будівельного матеріалу тощо. Натомість питання, чому саме на цьому ненайзручнішому місці Крилоської гори з помітним схилом у північному напрямку побудовано Успенський собор, залишається практично невисвітленим (рис. 1; див.: рис. 2). Хочу запропонувати один із можливих варіантів відповіді на це запитання, враховуючи всі попередні результати археологічних досліджень собору, окремих ділянок біля його стін і довкола нього. Здається, що для розкриття цього питання

особливо важливі матеріали здобула й Галицька археологічна експедиція Інституту суспільних наук (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) й Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею у 1974 р. під керівництвом Вітольда Ауліха, в якій я брав участь як заступник, а науковими співробітниками працювали Орест Голоневський (художник інституту), Ігор Чугайда (науковий співробітник музею) і Люба Медведович (працівниця Крилоського краєзнавчого музею).

Рис. 1. Вид зі сходу на Крилоську гору, де побудовано Успенський собор

Fig. 1. View from the east on Krylos mountain, where the Dormition Cathedral was built

Пошуки собору та його відкриття. Розпочавши пошуки собору, Я. Пастернак був переконаний, що «центр старої столиці мусів бути на Крилоській горі, отже старий собор мусів стояти в найближчому сусідстві сьогоденної парохіальної церкви, якщо згідно з вислідом зондування О. Чоловського та Й. Пеленського, він не стояв на тих самих фундаментах, що й нинішня церква» [Пастернак, 1998, с. 84]. Виходячи з таких міркувань, він проаналізував можливі місця розташування старого собору перед початком його пошуку в найближчому сусідстві сучасної крилоської церкви. Із її західного і північного боку рівних ділянок достатнього розміру для побудови старого собору, на думку вченого, не вистачало, до того ж вони виразно спадали в цих напрямках [Пастернак, 1998, с. 85]. Залишалися тільки дві можливості віднайдення старих фундаментів – на південь або на схід від церкви XVI ст. Дослідник із цих можливостей віддавав перевагу місцевості на південь від неї і саме там закрив серію розвідкових шурфів (рис. 3). У п'яти жодних останків собору княжої доби виявити не вдалося. Ще п'ятьма Я. Пастернак перевіряв територію на схід від нинішньої церкви. Щойно в останньому, десятому, найпівнічніше закладеному шурфі завдовжки 15 м натрапив на фундамент західної стіни катедрального собору княжого Галича. Це сталося 25 липня 1936 р. Відтоді розпочалося повне розкриття цієї видатної архітектурної пам'ятки, що тривало впродовж 1936–1939 рр.¹ Ярослав Пастернак, досліджуючи Успенський собор, менше уваги приділяв вивченню терену біля нього, а й під ним. Він повністю відкрив фундаменти до рівня

¹ Детальний опис пошуків і відкриття Успенського собору давнього Галича див.: Пастернак, 1998, с. 84–102.

цоколю, виявив саркофаг із похованням Ярослава Осмомисла, молодії дівчини, простежив фрагменти кам'яних плит підлоги, дослідив (не повністю) могильник біля апсид (рис. 4).

Ярослав Пастернак, описуючи процес відкриття мурів княжого собору, неодноразово відзначав доволі незручне місце його побудови, яке мало виразний нахил у північному напрямку до т. зв. ур. Базар.

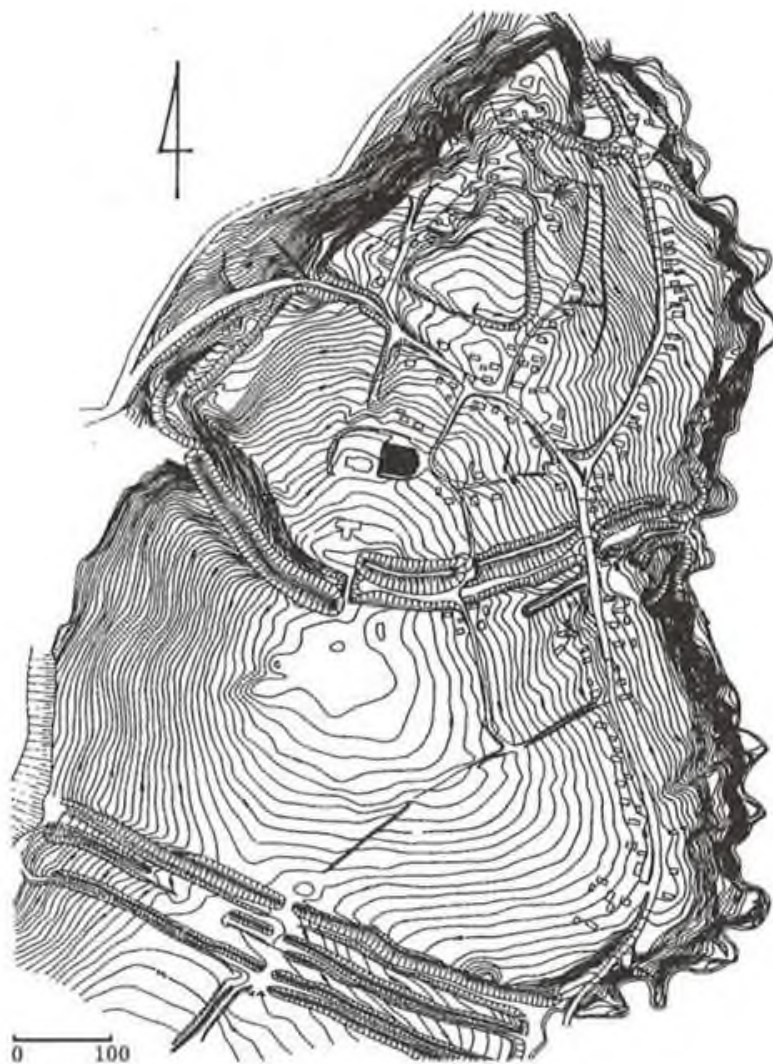

Рис. 2. Схема Крилоської гори з позначеним місцем розташування фундаментів Успенського собору (за Ю. Лукомським)

Fig. 2. Scheme of Krylos mountain with a marked place of location of foundations of Dormition Cathedral (by Yu Lukomskyi)

Зокрема, навіть у двох останніх, дев'ятому й десятому, шурфах, віддалених між собою на 5 м, різниця у глибині залягання первісної поверхні становила 0,4 м. Із цієї причини будівничим собору необхідно було враховувати цей чинник при закладанні фундаментів й облаштуванні підлоги, вирівнюючи поверхню земляною підсипкою. Ще одна особливість терену, на якому зведено соборну церкву та яку запримітив Я. Пастернак, – неможливість докопатися до підшови мурів через виступ підґрунтових вод або ж і джерела [Пастернак, 1998,

с. 135]. Ці два чинники важливо враховувати при розгляді питання про місце побудови Успенського собору княжого Галича.

Під час досліджень внутрішніх мурів цієї пам'ятки, у самому її центрі, Я. Пастернак виявив перерізану фундаментами дуже велику квадратної форми яму, яка існувала на місці собору до часу його побудови (рис. 4). Він досліджував цю споруду фрагментарно, довівши її вивчення тільки в кількох місцях до рівня долівки, а контури плану фіксував неглибокими вузькими траншейками. За даними, які подав дослідник, яма мала розміри 7,5×7,5 м, глибину – 0,8 м і квадратне відгалуження розміром 1×1 м із північного боку. Стіни ями майже прямовисні, вибрані в материковій глині й сильно випалені на глибину 5–10 см. Найбільше (до 20 см) було випалене дно ями [Пастернак, 1998, с. 102].

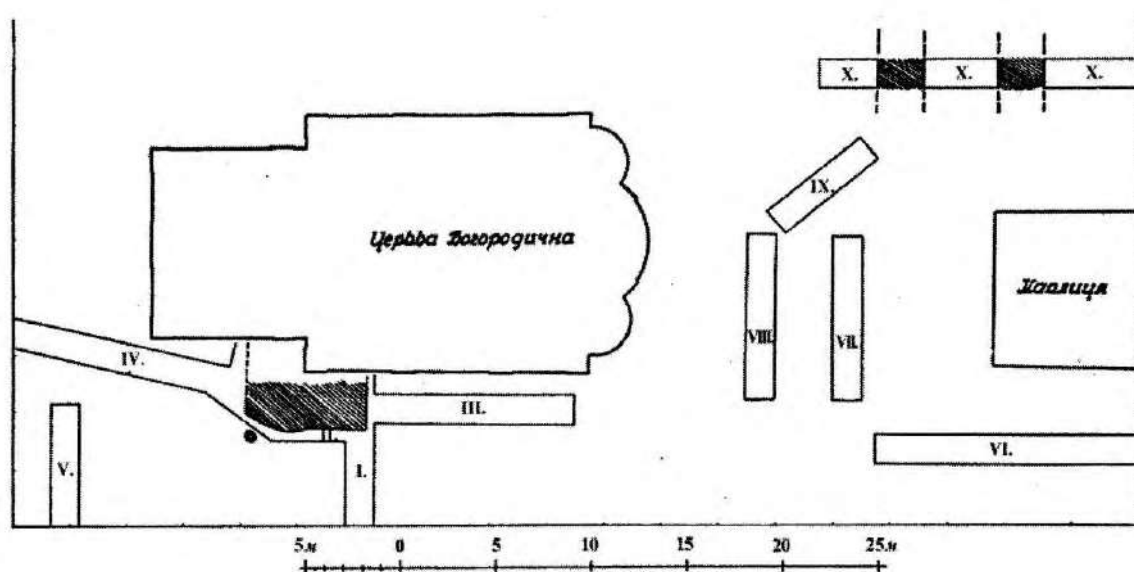

Рис. 3. План траншей Я. Пастернака біля парохіальної Успенської церкви в Крилосі для пошуку фундаментів княжого Успенського собору в 1936 р.

Fig. 3. Plan of trenches of Ya. Pasternak near diocesan Dormition church in Krylos to search for foundations of princely Dormition Cathedral in 1936

Інтерпретуючи виявлену споруду, Я. Пастернак спочатку висловив дві версії: це могла бути яма для випалювання вапна або ж язичницького капища. Більше вчений схилився до другої, наводячи такі аргументи: яма для випалювання вапна, необхідного під час будівництва собору, мала б розміщуватися десь збоку від місця будівництва, а не на середині; сліди вапна мали би зберегтися по цілому дну ями і стінах, чого зовсім не видно; для випалювання вапнякового каміння така яма ніяк не надавалася – для цього необхідні були спеціальні печі. Тому, дуже можливо, писав Я. Пастернак, що *«у старому Галичі собор стояв на місці поганського капища для відзначення саме в столичному городі перемоги нової віри над старою»* [Пастернак, 1998, с. 102].

Повторні дослідження собору в 90-х роках ХХ ст. Упродовж 1992–1999 рр. архітектурний загін Галицької археологічної експедиції під керівництвом Юрія Лукомського повторно досліджував споруду, яку Я.Пастернак інтерпретував як капище, а також інші об'єкти, перекриті Успенським собором [Войнаровський, Лукомський, Петрик, 2002, с. 608–644]. Під час будівництва, початок якого датовано другою половиною 40-х років ХІІ ст., а закінчення – 50-ми [Лукомський, 2020, с. 420], порушено культурний шар та окремі споруди культури фракійського гальштату і переважно житлові, господарські та побутові об'єкти Х–ХІІ ст. (рис. 5).

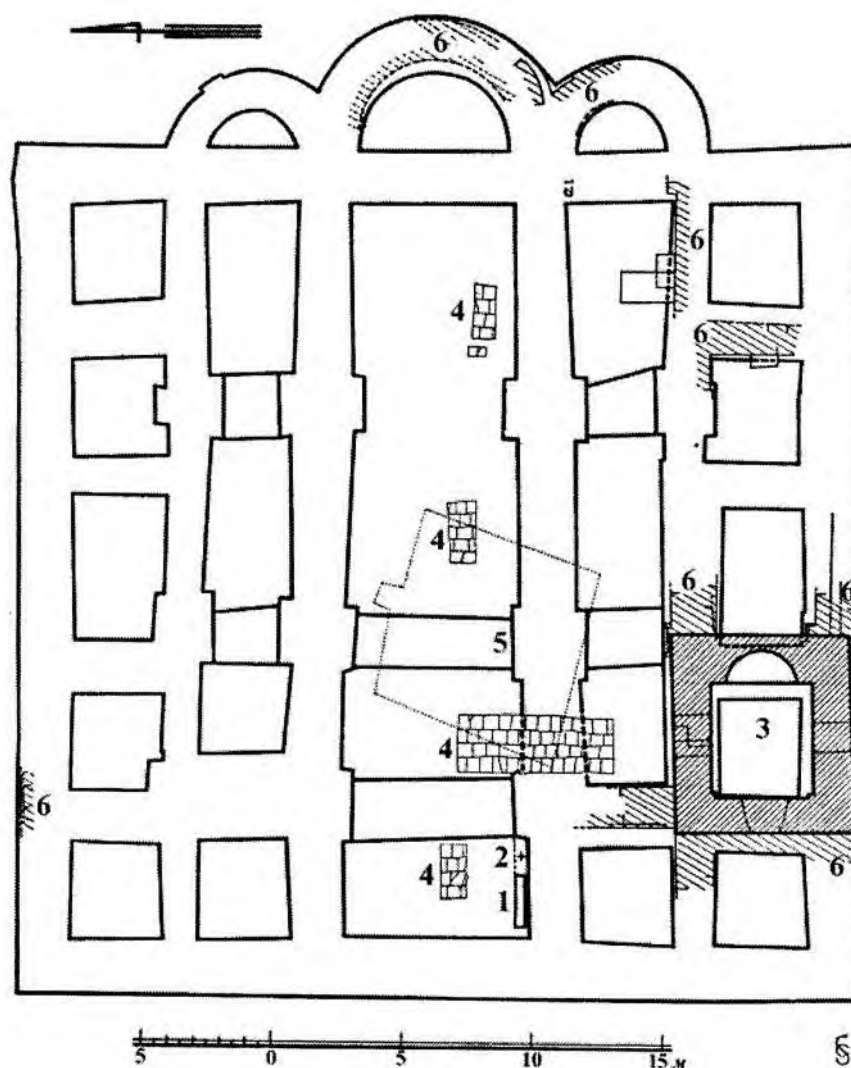
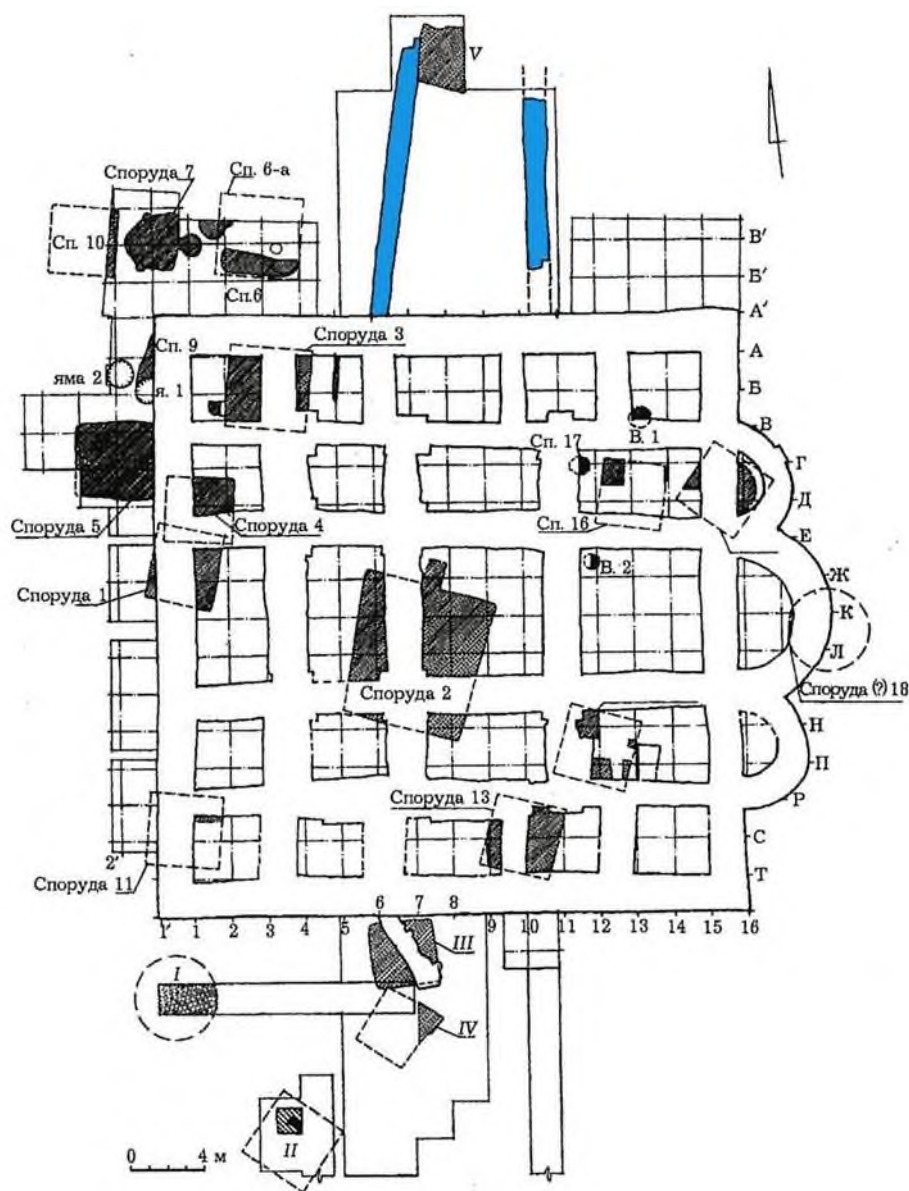

Рис. 4. План Успенського кафедрального собору давнього Галича в Крилосі. 1 – саркофаг князя Ярослава Осмомисла; 2 – могила молодої дівчини; 3 – мурована каплиця; 4 – останки кам'яної підлоги; 5 – яма (капище) давніша від собору; 6 – останки надземних стін собору (за Я. Пастернаком)

Fig.4. Plan of the Dormition Cathedral of medieval Halych in Krulos. 1 – sarcophagus of Yaroslav Osmomysl; 2 – the burial of a young girl; 3 – masonry chapel; 4 – ruins of the stone floor; 5 – pit (pagan shrine) older than the Cathedral; 6 – remains of the ground walls of the Cathedral (by Ya. Pasternak)

У процесі повніших досліджень великої ями – споруди 2 (капище за Я. Пастернаком) – архітектурний загін у 1998 р. відкрив майже весь об'єкт. Відтак встановлено, що це була заглиблена споруда неправильно квадратної форми розміром 7,5×6,5–7,1 м із відгалуженням розміром 1×1 м із північного боку. Її бічні стінки майже вертикальні і при основі плавно заокруглюються та переходять у горизонтальну долівку, яка залягає на одному рівні з долівкою північного відгалуження. Стінки споруди сильно обпалені на товщину від 3 до 8 см, долівка – на 10 см, а в окремих місцях – до 15 см. За незначними уточненнями в описі цього об'єкта підтверджено метричні дані з досліджень Я. Пастернака, за винятком зафіксованих на долівці відбитків дерев'яних дощок і слідів перепаленого гіпсу [Войнаровський, Лукомський, Петрик, 2002, с. 610, 613–614]. Повторно досліджену споруду Ю. Лукомський інтерпретував як яму для випалу будівельного гіпсу [Лукомський, 2020, с. 418].

2. Схема розташування археологічних об'єктів на ділянці Успенського собору:

 — фундаментні мури Успенського собору та прилеглих до нього кам'яних конструкцій;

 — споруди та археологічні об'єкти, перекриті будівельним шаром Успенського собору

Рис. 5. Схема розташування археологічних об'єктів перекритих Успенським собором та біля його стін (за Ю. Лукомським)

Fig. 5. Scheme of the location of archaeological objects overlapped by Dormition Cathedral and near its walls (by Yu. Lukomskiy)

Окрім цієї великої ями, в межах собору та біля його стін виявлено близько 20 об'єктів або їх частин, з яких тільки дві (споруди 9 і 19,) належали до первісного заселення носіями культури фракійського гальштату IX–VII ст. до н.е. Серед об'єктів, що безпосередньо перекривав будівельний шар Успенського собору, виявилися заглиблені житлові споруди з печами-кам'янками (споруди 1, 3, 4, 10, 13, 16). До житлових об'єктів, ймовірно, можна

зарахувати споруди 15 і 17, від яких збереглися тільки рештки печей. Від споруд 11, 12, 13, 14, 18 простежено лише невеликі ділянки долівки й частини стін. Два об'єкти (споруди 6 і 7) мали виробниче призначення; до горизонту X–XII ст. зараховано також два вогнища та наземну споруду 6а² (рис. 5).

Рис. 6. Заглиблені житлові споруди X–XI ст., виявлені поблизу Успенського собору

Fig. 6. In-depth dwellings of X–XI centuries, discovered near the Dormition Cathedral

Конкретніше датувати кожен із відкритих об'єктів доволі складно, оскільки в їх заповнення, а інколи й на долівку, у процесі будівництва собору потрапляли перевідкладені артефакти, представлені переважно фрагментами кераміки, хронологічні межі яких доволі широкі. Можна тільки досить приблизно зарахувати до найдавніших заглиблені споруди з печами-кам'янками та ліпним посудом (X–XI ст.), а найпізнішими вважати сліди наземних об'єктів із глиняними печами (перша половина XII ст.). Із врахуванням таких критеріїв, до найдавніших об'єктів можна зарахувати споруду 4, на долівці якої знайдено фрагменти ліпного

² Детальний опис усіх виявлених об'єктів княжої доби див.: Войнаровський, Лукомський, Петрик, 2002, с. 610–634.

горщика, миски та сковорідки. До раннього етапу належить споруда 7 з нішоподібною пічкою та великою кількістю ліпного посуду. Такі споруди поширені переважно у VIII–X ст. [Прищеп, Горбаненко, 2016, с. 112–121]. Найпізнішою була, напевно, наземна споруда 6а з рештками глинобитної печі.

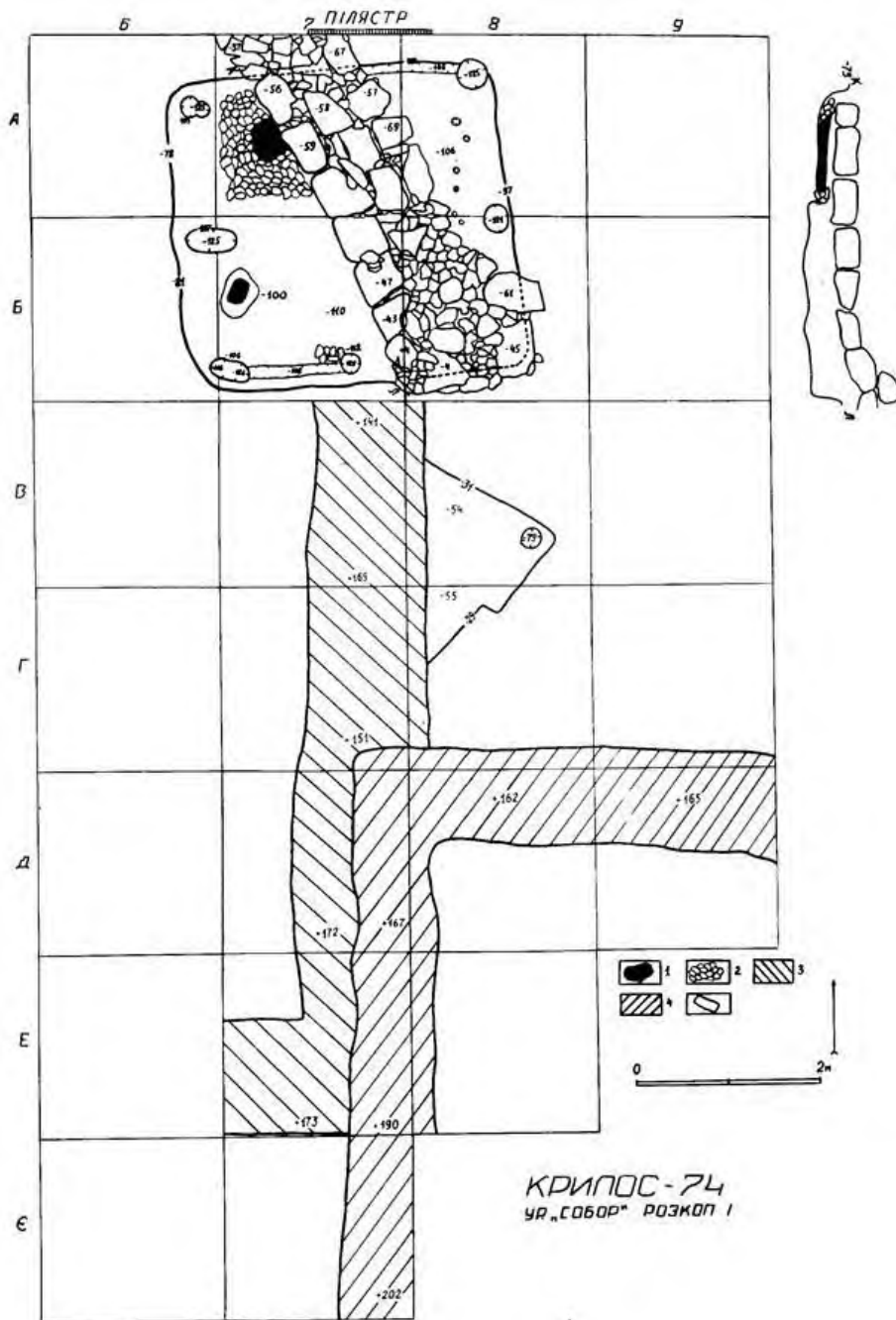

Рис. 7. Загальний план розкопу 1974 р. біля південної стіни Успенського собору. 1 – черинь печі і вогнища; 2 – каміння з розвалу печі; 3 – фундамент пізньосередньовічного часу з цегли і вапняку; 4 – фундамент пізньосередньовічного часу з плити-лупаку; 5 – вапнякові блоки (за В. Ауліхом)

Fig. 7. The general plan of excavation area of 1974, near the south wall of Dormition Cathedral. 1 – furnace bottom and hearths; 2 – stones from the ruins of a furnace; 3 – the foundation of Late Middle Age made of bricks and limestone; 4 – the foundation of Late Middle Age made of a cracked stone plate; 5 – limestone blocks (photo by V. Aulikh)

Найцікавіший і найкраще збережений об'єкт (споруда 5) віднайдено зовні західного муру собору (рис. 5). Він мав майже квадратну форму розміром 3,8×3,92 м і був влаштований у земляному котловані дещо більшого розміру (4,25×4,2 м). Східна стіна споруди й котловану частково зруйнована західним муром.

Заслуговує уваги версія щодо її функційного призначення. Ця споруда більша від житлових, «вона мала великий черінь, обкладений камінням, що нагрівалося і могло поливатися водою для утворення пари, два відкриті вогнища (очевидно більш ранньої фази), дві ямки значного діаметра посередині великої південної стіни – можливо, для посуду з водою, велика западина для збору брудної води, широкі лежачки-полиці попід стінами. Можливо, цьому слугували й дві великі материкові ями 1 та 2 поряд зі спорудою 5 – резервуари для зберігання води (як уже зазначалося, лес чудово утримує воду). Такі ознаки дозволили дослідникам висловити версію про те, що споруда 5 могла використовуватися як лазня» [Войнаровський, Лукомський, Петрик, 2002, с. 623–624]. У цьому контексті варто пригадати ще один об'єкт, який Я. Пастернак відкрив у 1940 р. у процесі пошуків фундаментів Успенського собору давнього Галича. За десятків метрів на південь від його південної стіни вчений виявив заглиблену споруду, біля західної стінки якої на 30 см підвищенні була розміщена велика купа річкового каміння (90×110 см) у формі прямокутно зрізаної піраміди. Перед підвищенням простежено сліди дерев'яного помосту. Ярослава Пастернака здивував той факт, що каміння не було пов'язане мулярською заправою або хоча би глиною, як це звично буває в печах-кам'янках житлових будівель. Отже, на його думку, це могла бути тільки парня-лазня, про які маємо згадки в писемних джерелах [Пастернак, 1998, с. 187–191].

Розкопки поблизу собору. У 1955 р. експедиція під керівництвом Михайла Каргера західніше руїн княжого собору виявила заглиблене житло розміром 3,7×4 м із пічкою-кам'янкою, яке датували не пізніше X ст. [Каргер, 1960, с. 62–63, рис. 31].

Рис. 8. Кут заглибленого житла в розкопі 1974 р. біля південної стіни Успенського собору (фото В. Ауліха)

Fig. 8. Corner of the in-depth dwelling in the excavation area of 1974 near the south wall of Dormition Cathedral (photo by V. Aulikh)

Згодом у найближчому оточенні собору експедиція під керівництвом В. Ауліха теж віднайшла багато об'єктів, які існували до його побудови (рис. 6). За кілька десятків метрів на північ від північної стіни собору, в ур. Базар, відкрито комплекс жител і господарських споруд, серед яких найдавніша на Крилоській горі напівземлянка VIII–IX ст. розміром 3,3×3,6 м із пічкою-кам'янкою. Тут же розкопано житло IX–X ст., три житла X–XI ст. й одне XI ст. Західніше цього комплексу, в ур. Плебанія, в культурному шарі виявлено керамічний матеріал XI ст. і чотири житлові споруди, серед яких три датуються X–XI ст., одне – XI–початком XII ст. [Ауліх, 1970; 1971; 1976, с. 121–131]. Ще одне житло цього часу з пічкою-кам'янкою досліджено над дорогою, яка веде з Крилоської гори на Підгороддя в ур. Над погарищем [Ауліх, 1979].

Західніше наявної Успенської церкви, в ур. Сад, у культурному шарі зафіксовано кераміку VIII–IX ст. і X–XI ст., дві напівземлянки з печами-кам'янками початку XI ст. і першої половини XI ст. Об'єкти XI–початку XII ст. представлені тут трьома житлами, два з яких мали глиняні печі, в одній споруді була влаштована піч-кам'янка. Віднайдено також господарські ями цього часу [Ауліх, 1969; 1977; 1983; 1985; 1986]. Поряд з ур. Сад, ближче до головного валу й рову (ур. Старі палаци), в культурному шарі теж траплялися матеріалами, переважно кераміка VIII–XI ст. [Ауліх, 1978; 1979]. З південного боку собору, неподалік шурфів Я. Пастернака, експедиція виявила житлову будівлю X–початку XI ст. розміром 3,25×3,5 м із пічкою-кам'янкою [Ауліх, 1980].

Під час досліджень у 90-х роках минулого століття експедиції під керівництвом Володимира Барана і Богдана Томенчука в урочищах Сад і Старі палаци теж виявили матеріали IX–X ст. і X–XI ст. та три напівземлянкові житлові споруди з печами-кам'янками, датовані X–XI ст. [Баран, Томенчук, Фігурний, 2016, с. 24, 28, 33–34, 37].

Розкоп біля південної стіни Успенського собору. У зв'язку з широкими земляними роботами, що проводили біля фундаментів Успенського собору з метою їх консервації та реконструкції, Галицька археологічна експедиція зосередила в 1974 р. дослідження біля південної та північної стін (рис. 7). Реставратори ще до приїзду експедиції провели значні роботи, на жаль, без археологічного нагляду. Бульдозером прочищено ділянку вздовж південної стіни шириною майже 4 м і зрізано шар ґрунту до рівня цоколю фундаментів (до цього рівня відкривав фундаменти Я. Пастернак), але місцями знято ґрунт на 0,2–0,3 м глибше. Цим порушено залишки стіни, яка відгалужувалася від південної фундаменту собору нижче цоколя, на рівні східної стіни каплиці XV ст., спорудженої на фундаментах собору. Ця стінка розміщувалася під кутом приблизно 60 градусів до південної стіни собору в напрямку на південний схід. Вона простежена на 4,4 м, після чого її мощення, краї якого викладені з великих блоків, а середина забутована дрібними шматками каменю, залитими розчином, раптово обірвалося. Водночас вона перекрила й частково пошкодила давніше напівземлянкове житло, майже правильної квадратної форми розміром 3,4×3,6 м (рис. 7). Його контури виявлено на глибині 0,7–0,9 м нижче цоколя собору. Житло було орієнтоване стінками за сторонами світу. Південно-східний кут нечіткий. У краще збережених кутах, а також по середині західної і східної стінок, виявлено ямки від стовпів, що підтримували надземну частину житла. Ближче до південно-західного кута на долівці простежено випалену на оранжевий колір глиняну пляму від вогнища розміром 0,4×0,55 м. Долівка залягала на глибині 1–1,1 м від рівня цоколя. У північно-західному куті розміщувалося скупчення каміння від повністю зруйнованої печі-кам'янки розміром приблизно 1–1,2 м, знищеної майже повністю описаним фундаментом. У заповненні житла знайдено невелику кількість керамічних фрагментів, які датують споруду X–XI ст.

У цьому ж розкопі у квадраті 8 ВГ частково відкрито кут ще одного житла з ямою від стовпа; воно було орієнтоване кутами за сторонами світу. Вдалося зафіксувати частини північно-східної стінки довжиною 1,65 м і південно-східної завдовжки 1,95 м. У заповненні споруди теж виявлено фрагменти кераміки X–XI ст. Однак, враховуючи її розташування майже поряд з описаним житлом, виглядає, що воно було дещо давнішим, а його північно-західний

кут – знищений під час побудови цього житла (рис. 8). Південніше жител у розкопі простежено також частини двох фундаментів пізньосередньовічного часу [Ауліх, 1974, с. 1–7].

Якщо врахувати сліди двох споруд, які відкрила експедиція під керівництвом Я. Пастернака під час пошуку фундаментів собору біля його південної стіни (їх позначено як споруди I та II), і до них додати ще два житла, виявлені розкопками 1974 р. (споруди III та IV), то матимемо чотири об'єкти, які існували на цій території ще до часу побудови собору. Їх було тут, напевно, більше, оскільки ще не вся територія біля його південної стіни досліджена.

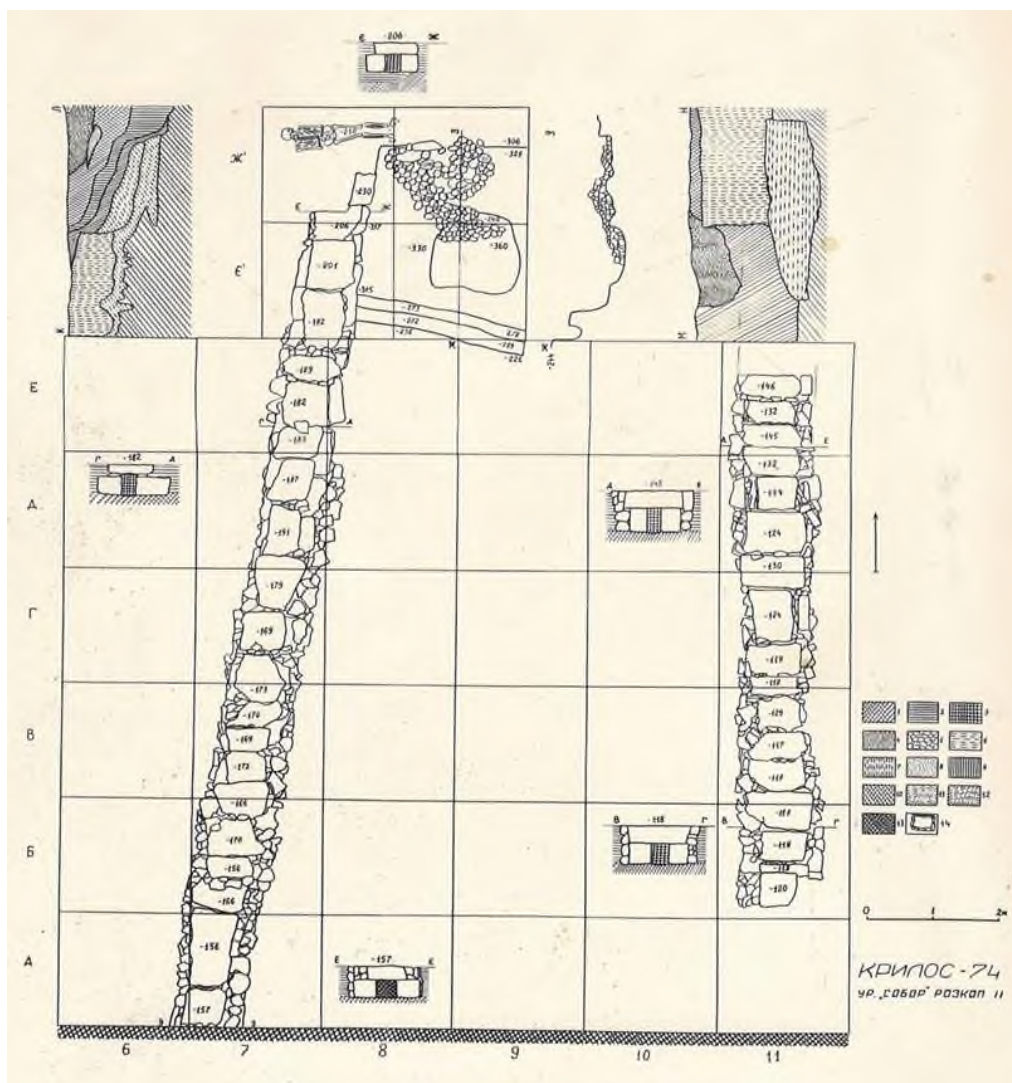

Рис. 9. Загальний план розкопу 1974 р. біля північної стіни Успенського собору. 1 – материковий лес; 2 – чорнозем; 3 – отвір каналу в кам'яних спорудах; 4 – шар будівельних решток; 5 – розвал печі-кам'янки; 6 – заповнення ранньозалізного житла; 7 – похований чорнозем; 8 – перепалена глина; 9 – гумус; 10 – насипна глина; 11 – перехідний шар; 12 – глина з прошарками вапняку; 13 – стіна фундаменту собору; 14 – контури конструкції кам'яних споруд (за В. Ауліхом)

Fig.9. The general plan of excavation area of 1974 near the north wall of the Dormition Cathedral. 1 – bedrock loess; 2 – modern black soil; 3 – channel hole in stone constructions; 4 – a layer of building remains; 5 – ruins of stone oven; 6 – infill of the dwelling of Early Iron Age; 7 – fossil black soil; 8 – burnt clay; 9 – humus; 10 – embankment clay; 11 – transitional layer; 12 – clay with horizons of limestone; 13 – a wall of the foundation of the Cathedral; 14 – outlines of the construction of stone buildings (by V. Aulikh)

Розкоп біля північної стіни Успенського собору. Особливо важливими для висвітлення питання про місце побудови головної святині давнього Галича стали результати рятівних досліджень біля північної стіни собору, спричинені земляними роботами, пов'язаними з реставрацією фундаментів Успенського собору. Восени 1973 р. реставратори виявили й частково пошкодили невідомий фундамент, що прилягав впритул до північної стіни храму. З метою повного його вивчення в 1974 р. біля північної стіни собору закладено розкоп. Початково він мав розміри 10×10 м і був розташований на відстані 2 м від стіни та 10 м від її північно-західного кута.

А

В

Рис. 10. А. Західний водовідвідний канал у розкопі 1974 р. біля північної стіни собору. Вид з півночі (фото В. Ауліха) В. Східний водовідвідний канал у розкопі 1974 р. Вид з півдня (фото В. Ауліха)

Fig. 10. A. Western water drainage channel in excavation area of 1974 near the north wall of the cathedral. View from the north (photo by V. Aulikh). B. Eastern water drainage channel in excavation area of 1974. View from the south (photo by V. Aulikh)

Для повнішого розкриття окремих об'єктів розкоп розширено в північному й східному напрямках і до самої стіни собору; його загальна площа охопила приблизно 160 м² (рис. 9). На глибині 0,9–1,6 м від цоколя фундаменту зафіксовано сліди двох траншей шириною 1,1–1,4 м, спрямовані від фундаментів собору на північ. Різниця у глибинах залягання відповідає природному нахилу площі в північному напрямку, де ще в час досліджень простежувалась вибалка, в яку стікала дощова вода. Довжина довшої траншей сягала 15 м, коротшої – приблизно 10 м. Перша західна траншея починалася на відстані 11,7 м від північно-західного кута собору й була точно підігнана до фундаменту, друга, східна, розміщувалася за 7,3 м на схід від неї й частково знищена біля фундаменту під час його консервації (рис. 11).

Обидві траншеї заглиблювалися до материка, який залягав на глибині 1,6–2,1 м нижче цоколя. Спрямовані на північ від фундаменту, вони не лежали паралельно – поступово віддаль між ними зменшувалася від 7,3 до 5,9 м (рис. 9). На дні кожної укладено два ряди великих блоків каменю розмірами 30×40×60 см, які утворювали поздовжні канали шириною від 20 до 35 см і висотою 30–40 см (рис. 13 А, В; рис. 14 А, В). Дном каналів слугував материковий лес із чіткими слідами вимивання водою. У деяких місцях дно каналу трохи заболочене, інколи простежується шар намулу або решток зігнилих органічних речовин. Зверху канали перекриті великими плитами вапняку розміром від 40×70 до 70×130 см. Щілини між блоками замазані вапняним розчином, плити перекриття теж покладено на розчин, а щілини між ними ущільнено дрібним камінням (рис. 10 А, В; рис. 12). Перепад глибин залягання верхніх плит західного каналу від 1,57 м біля стіни собору до 2,3 м на його північному кінці показує виразний природний спад первісної поверхні в північному напрямку. Це підтверджує також рівень залягання материка, який заглиблюється від 1,6 м біля стіни собору до 2,1 м

Рис. 11. Вид з північного боку частини східного водовідвідного каналу, зруйнованого реставраційними роботами біля північної стіни Успенського собору (фото В. Ауліха)

Fig. 11. View from the north side of the part of the eastern water drainage channel, destroyed by restoration works near the north wall of the Dormition Cathedral (photo by V. Aulikh)

у північному кінці розкопу. На жаль, обидва північні кінці каналів виявилися зруйнованими. Край західного був знищений глибоким ровом і, можливо, частково пошкоджений трупопкладним безінвентарним похованням, виявленим на глибині 0,9 м від денної поверхні в шарі чорнозему. Кістяк лежав на спині, орієнтований головою на захід, руки складені на тазових кістках (рис. 15).

Здається, що це захоронення поодиноке, на окраїні або й поза межами кладовища, що оточувало церкву. Такі захоронення практикували щодо певних категорій померлих, наприклад, самогубців, іновірців, покараних смертю. Ймовірно, воно датується пізньосередньовічним періодом. Під час прокладання західного каналу його східним краєм частково зруйноване давніше напівземлянкове житло ранньозалізного часу культури Гава-Голігради. Воно досліджене лише частково – східна частина залишилася за межами розкопу. Мало чотирикутну у плані форму завдовжки 2,4–2,6 м і завширшки 2,7 м. Дно залягало на 0,95 м нижче рівня виявлення контурів у шарі материкового лесу або на глибині 2,26 м від рівня цоколю собору. Посередині житла виявлено заглиблення неправильної форми розміром 1,34×1,4 м, дно якого залягало на 0,3 м глибше долівки житла. У північно-західному куті розміщувався завал каміння і попелу розміром 1,6×1,8 м і товщиною 0,1–0,35 м – очевидно, залишки повністю зруйнованої кам'яної печі (рис. 16).

Рис. 12. Положення західного водовідвідного каналу в рові (фото В. Ауліха)

Fig. 12. Situation of the western water drainage channel in moat (photo by V. Aulikh)

Конструкції східного каналу теж обірвалися біля північної стінки первісного розкопу й, очевидно, були зруйновані вже згаданим глибоким ровом. Це підтвердило зондування можливого його продовження з допомогою металевого щупа [Ауліх, 1974, с. 8–15].

Вітольд Ауліх, керівник експедиції, висловив двояку версію щодо виявлених кам'яних конструкцій. Це могла бути, на його думку, дренажна система для відводу підґрунтових вод від фундаменту собору або ж фундамент під дерев'яну споруду невідомого призначення, які облаштовано після побудови Успенського собору в 40–50-х роках XII ст. Учений більше схилився до першої версії, однак його непокоїв той факт, що водовідвідні конструкції лежали впритик до фундаментів і не мали продовження всередину собору через масивний фундамент [Ауліх, 1974, с. 15–16].

Аналіз матеріалів. Представлений матеріал дає можливість оцінити ситуацію з житлово-господарським освоєнням тієї частини Крилоської гори, на якій побудовано величний Успенський собор та прилеглих до нього ділянок. Починаючи з VIII ст., спостерігається безперервне заселення цієї території аж до середини XII ст. На ранніх етапах тут переважають заглиблені житлові будівлі з печами-кам'янками й господарські споруди, а з кінця XI ст. до середини XII ст. поступово

в житлових спорудах починають облаштовувати глинобитні печі та спостерігається перехід до наземних будівель. Під будівельним горизонтом собору, біля його стін, а також на прилеглих територіях в урочищах Базар, Плебанія, Сад, Старі палаци, Над погарищем, археологічними дослідженнями різних років виявлено понад 40 житлових та господарських комплексів, що існували до побудови собору, і це, незважаючи на те, що далеко не всі місця названих урочищ повністю вивчені. Зовсім не дослідженою залишилася територія, розташована на схід і південний схід від виявленого собору, оскільки вона зайнята сучасною житловою забудовою села та присадибними ділянками. Тому треба думати, що тут також могла існувати якась частина поселення на Крилоській горі.

Рис. 13. Східний водовідвідний канал. Особливості облаштування (А) і вид на фрагмент каналу після зняття перекриття (В) (фото В. Ауліха)

Fig. 13. Eastern water drainage channel. Specifics of arrangement (A) and view on a fragment of the channel after removing of ceiling (B) photo by V. Aulikh)

Цікаво, чи суто світський (профанний) простір представляла ця поселенська структура, що охоплювала майбутню територію собору й прилеглі урочища? Відповідь на поставлене запитання може дати комплексний аналіз результатів археологічного вивчення цієї території та окремих повідомлень писемних джерел. Абсолютна більшість досліджених об'єктів належала до VIII–XI ст., коли християнство ще не стало панівною ідеологією.

А

В

Рис. 14. Західний водовідвідний канал. Вид на фрагмент внутрішньої частини (А) і місце стикування з фундаментом собору (В) (фото В. Ауліха)

Fug. 14. Western water drainage channel. View on the fragment of the internal part (A) and place of overlap with the foundation of the cathedral (B) (photo by V. Aulikh)

Окремі споруди функціювали тут і на сусідній території ще в язичницькі часи. Вони утворювали, на мою думку, комплекс не тільки житлово-господарської, а, імовірно, й культової забудови, тому версія Я. Пастернака про існування капища (споруда під центральною частиною собору), на місці якого в середині XII ст. побудовано головну сакральну будівлю давнього Галича, цілком заслуговує уваги. При введенні християнства на знищених язичницьких культових місцях споруджували християнські церкви, оскільки ці місця були традиційними й звичними людям для молінь. Про це згадують літописи, описуючи діяльність хрестителя Русі князя Володимира: «... повелів він будувати церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири». Таке явище було розповсюджене на всій території Русі [Золотов, 1985, с. 234–236]. Найближчі приклади маємо з Володимира на Волині. За переказами, у Володимирі, на тому місці, де засновано монастир Архангела Михаїла, стояв ідол язичницького бога, ім'я якого не збереглося [Крушинский, 1867, с. 8]. У тому ж місті на лівому березі р. Луг було ур. Волосів Острів, де засновано монастир Святого Онуфрія [Дверницький, 1889, с. 51].

Рис. 15. Пізньосередньовічне поховання біля північного кінця західного водовідвідного каналу
Fig. 15. Late Middle Age burial near North end of the western water drainage channel

Рис. 16. Розвал печі житла ранньозалізного часу
Fig. 16. Ruins of the oven of Early Iron Age dwelling

Капище на Крилоській горі, мабуть, було облаштоване поряд доволі активного джерела чи джерел, наявність яких підтверджують два водовідвідні канали, виявлені дослідженнями 1974 р. біля північної стіни собору. Ще один важливий, хоч і непрямий доказ існування такого

джерела – відкриття неподалік центральної частини собору двох споруд, які дослідили Я. Пастернак і Ю. Лукомським та інтерпретували як лазні. Такі споруди були необхідним елементом гігієнічних потреб для мешканців поселення. У літню пору вони могли користуватися р. Луквою або ж Мозолевим потоком, однак у холодні дні доставляти звідтіля певні запаси води, підіймаючись з їх берегів на Крилоську гору, було досить далеко й складно.

Рис. 17. Вежа і городище в Столп'є
Fig. 17. Tower and hill-fort in Stolpice

Описи слов'янських бань, дуже подібних до відкритих на Крилоській горі, подають арабські історики. Слов'яни, писав Аль-Бекрі, «не мають купалень, а будують собі хату з дерева, щілини закопачують деякою матерією, яка утворюється на їх деревах, вона подібна на зеленуватий водяний мох і яку вони називають удж. Вона служить їм замість смоли для їх кораблів. Потім вони влаштовують вогнище з каміння в одному з кутів цієї хати і над ним роблять отвір для диму. Коли вогнище розпечеться, вони закривають цей отвір, зачиняють двері хати і поливають водою з посудин-резервуарів, що стоять у хаті, розжарене вогнище від якого утворюється багато пари. І в руках у кожного з них є в'язанка сухого пруття, якою вони приводять повітря в рух і притягують його до себе. І тоді відкриваються їх пори і зайве виходить з їх тіла і течуть з них струмочки. І вони називають цю хату аль-атбба» [Известия Ал-Бекри, 1878, с. 57]. Згадані Аль-Бекрі «в'язанки сухого пруття», тобто банні віники, фіксуються під час археологічних досліджень; їх знайдено, зокрема, у Вітебську [Колединский, 2021, с. 208, рис. 274].

Інший арабський історик Ібн-Даст так описує заглиблену споруду-лазню у слов'ян: «В землі слов'ян холод буває такий сильний, що кожний з них викопує собі в землі ніби льох, який

накриває дерев'яним гостроконечним дахом, який бачимо на християнських церквах і на дах цей накладає землі. У такі льохи переходять з цілою родиною і, взявши трохи дерева й каміння розпікають останнє на вогні до почервоніння, а коли каміння розпечеться якнайбільше, поливають його водою. З цього йде пара, що нагріває хату так, аж одержу з себе скидають» [Хвольсон, 1869, с. 32–33].

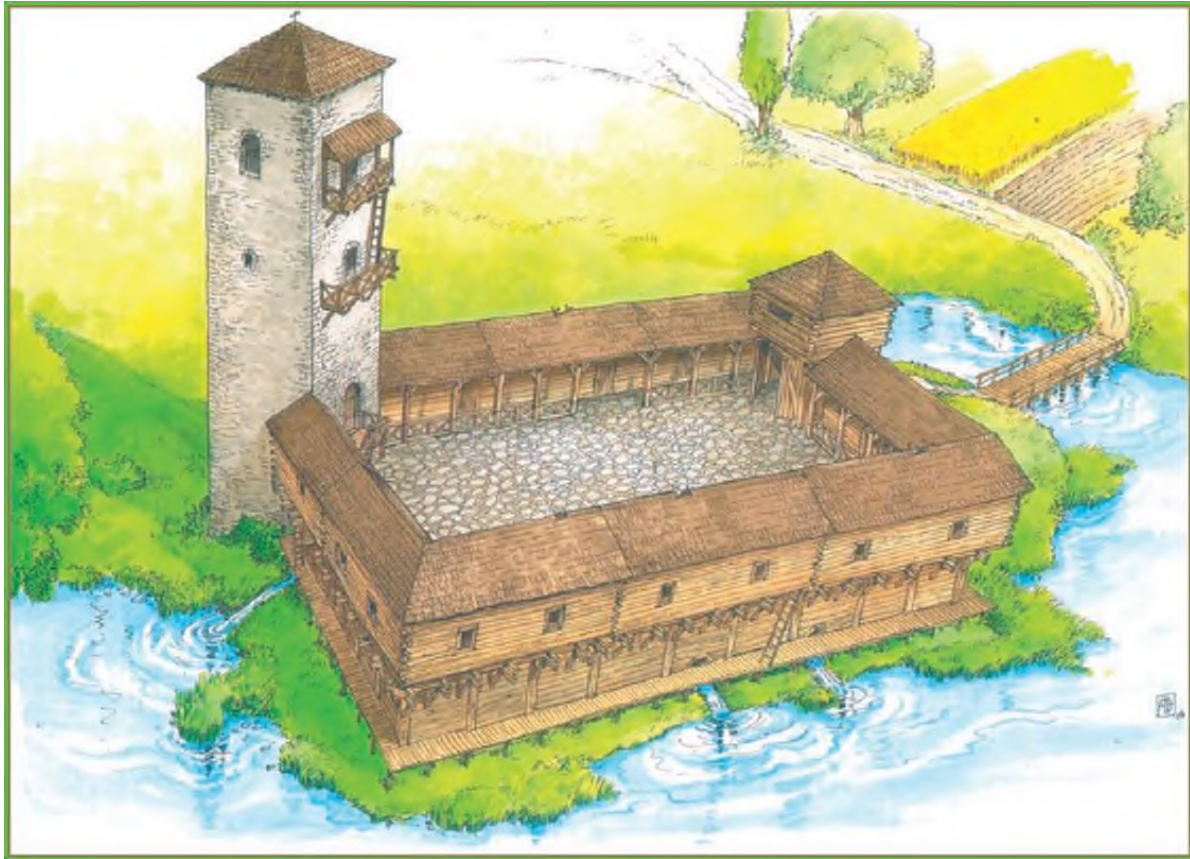

Рис. 18. Реконструкція монастирського комплексу з вежею XIII ст. в Столп'є (за А. Буко)
Fig. 18. Reconstruction of cloister complex with a tower of XIII century in Stolpie (by A. Buko)

Про існування лазень (бань) у слов'ян, зокрема в містах, свідчать й українські писемні джерела. У літописах їх називали «мовь», «мовня», «мовниця», «мийня», «власяня» або просто «баня» [дет. див.: Тараненко, 2016, с. 129–139]. Два найвідоміші випадки інформації у літописах про лазні стосуються Києва і Галича. У записі літописця про помсту княгині Ольги древлянам за смерть свого чоловіка князя Ігоря читаємо: «Коли ж древляни прийшли, звеліла Ольга приготувати мийню, кажучи [їм] так: “Помившись, прийдіте до мене”. Вони [слуги] тоді розпалили мийню, і ввійшли древляни [туди] і стали митися. І заперли мийню за ними, і повеліла [Ольга] запалити її од дверей, і тут згоріли вони» [Літопис Руський, 1989, с. 33].

Для Галича на князівському дворі згадка про лазню пов'язана з курйозним випадком: «Андрій же, король [угорський], довідавшись про беззаконня галицьке і смуту, послав [палатина] Бенедикта [Бора Лисого] з воями своїми, і він схопив Романа [Ігоревича], коли той мився в бані, і одіслав його в Угри» [Літопис Руський, 1989, с. 371].

Вихід на поверхню життєво необхідних підземних вод неподалік житлових і господарських будівель на високій Крилоській горі для його поселенців став своєрідним даром, благодаттю природних сил, святим місцем. Поклоніння силам природи було поширене на всіх слов'янських землях. Зокрема, на території Польщі біля святилища Триглава в Щетині (тепер –

Щецін) «стояв високий дуб, а під ним розміщувалося улюблене джерело, яке дуже шанувалося простим народом, тому, що вважалося священним, оскільки в ньому живе божество» [Котляревський, 1893, с. 402].

Відомо, що віра у священні джерела існує в багатьох народів з давніх-давен. Біля таких місць проводили релігійні обряди та приносили жертви, люди вірили в цілющу силу води, на свята збиралися біля джерел й освячували такі місця, вода з них служила обрядам очищення. У багатьох пам'ятках писемності збереглися свідчення про такі дії. Наприклад, ще в XI ст., за повідомленням Адама Бременського, в Упсалі (Швеція), у гаю біля двох джерел, розміщувалися язичницькі святилища, де здійснювали, серед іншого, людські жертвоприношення [Филимонова, 1983, с. 147–156; Бременский Адам, 1999, с. 97]. Традиції шанобливого ставлення до джерел зберігається повсюдно в Україні до наших днів³.

Висновки. Отже, враховуючи наведені дані, спробую з певною ймовірністю реконструювати процес трансформації поселенської структури на тій частині Крилоської гори, де в середині XII ст. побудовано головну сакральну споруду давнього Галича – Успенський катедральний собор. Поява у VIII–IX ст. невеликої кількості перших мешканців на цьому поселенні надавала йому цілком світських (профанних) ознак. Ріст населення, розширення території забудови, збільшення кількості житлових споруд в умовах панування язичництва сформували потребу створення культового центру. Цьому певною мірою сприяли природні умови, а саме наявність джерела/джерел неподалік житлової зони, які в умовах повної залежності людини від явищ природи в тому часі наділялися особливими властивостями. Біля священних джерел мешканці облаштували свій язичницький храм – капище, рештками якого була, напевно, велика яма в центральній частині під будівельним горизонтом собору (об'єкт 5 за Я. Пастернаком або ж об'єкт 2 за Ю. Лукомським). До її ознак як капища, про які писав Я. Пастернак, можна додати тривале використання вогню на одному й тому ж місці, що спостерігаємо в найбільшій споруді, перекритій Успенським собором, а також наявність священних джерел, розташованих поблизу таких споруд. У цьому контексті цікаво відзначити той факт, що вісі водовідвідних каналів, перерізаних північною стіною фундаментів собору, при їх умовному продовженні повністю охоплюють із двох сторін – заходу і сходу – місце капища. Ця споруда не могла бути синхронною початку будівництва собору і ямою для випалювання гіпсу, як вважає Ю. Лукомський, оскільки такі об'єкти, переважно, влаштовували поза межами проектованої монументальної будівлі. Наприклад, у Чернігові біля розкопаного палацу за 12–15 м від західної стіни виявлена яма з вапном, пов'язана з будівництвом палацу [Раппопорт, 1982, с. 41]. У випадку з давнім Галичем маємо, напевно, єдиний язичницький комплекс, представлений поганським храмом і священним джерелом/джерелами.

Рештки язичницьких храмових споруд виявлено на теренах Західної України – у святилищах, відкритих і досліджених поблизу сіл Зелена Липа, Рудники й Крутилів. Найбільш подібний до споруди в Галичі, але менший, язичницький храм виявлено біля с. Зелена Липа, в ур. Турецька криниця. Тут на самій вершині останця правого берега Дністра облаштований майданчик із крутими схилами, оточений болотами і струмками. На майданчику неправильно овальної форми розмірами 42×14 м досліджено рештки храмової споруди прямокутної форми (5,3×4,2 м), стіни якої були зорієнтовані за сторонами світу. Споруду датують XI–XII ст. [Тимошук, Русанова, 1993, с. 25, 104; Діба, 2010, с. 381–382]. За планом дуже подібна до об'єкту в давньому Галичі т. зв. чотирикутна будівля з коридором на Вавелі у Кракові, в якій по периметру частково збереглася викладка з каменю. Вона мала стіни завдовжки від 5 до 5,6 м і коридор із південно-східного боку – 5,6 м та шириною трохи більше метра. Функційне призначення цієї передроманської будівлі залишається дискусійним (сакральна споруда, мавзолей, житловий об'єкт тощо) [Žaki, 1974, s. 145–147].

³ До прикладу згадаймо, що тільки на Львівщині відомі кілька десятків джерел із цілющими властивостями. Останнім часом особливою популярністю користується місцевість Раковець неподалік Львова, де з-під гори, на якій збудовано церкву Святого Маковея, витікає джерело, яке наділяють лікувальною силою.

У дохристиянські часи вода з джерел самотоком стікала природним схилом у північному напрямку до вибалки⁴. Перед початком будівництва собору територію упорядковують від давнішої житлово-господарської і культової забудови. Зрозуміло, що початку будівництва собору передували доволі тривалі підготовчі роботи, пов'язані з добуванням і перевезенням до місця будівництва значних об'ємів будівельного каменю (алебастру й вапняку). З нього необхідно було витесати блоки для фундаментів і стін, підготувати територію для побудови сакральної споруди, розпланувати її на поверхні та провести багато інших робіт, які вимагали тривалого часу й зусиль великої кількості будівельників. На будівельному майданчику для самого будівництва, а також побутових і гігієнічних потреб та приготування їжі необхідна була значна кількість води. Саме для цього були облаштовані й захищені від забруднення спеціальні канали.

Можливо, що спочатку вода від джерел текла прокопаними траншеями, а потім канали облаштували кам'яними конструкціями, які дуже нагадують гідротехнічні споруди, добре відомі, наприклад, в античних містах Північного Причорномор'я. Для їх прокладання використовували непридатні для зведення фундаментів і стін собору кам'яні блоки та плити. Будівельникам було важливо, щоби прибрана у спеціальні водовідвідні канали вода з джерела/джерел не могла зволожувати більші ділянки території будівництва собору. Щойно під час облаштування фундаментів, зокрема для північної стіни, будівельники впритул перерізали ці водовідвідні конструкції. З того часу ці конструкції, як і джерело, перестали функціонувати. Цей факт певною мірою підтверджують пізніші літописні описи про військові події вже XIII ст.

У Галицько-Волинському літописі знаходимо повідомлення про облогу Успенського собору в 1219 р., під час війни князя Мстислава Удатного, тестя князя Данила Романовича, з угорцями: «... і коли Мстислав переміг, він пішов до Галича, і билися вони за городські ворота. І вибігли тоді [угри] на склепіння церковні, а інші на шнурах піднялися, а коней їхніх половили. Укріплення ж було зроблене на церкві, і ті стріляли і каміння метали на городян, [але] знемагали од спраги, бо не було води в них. А коли приїхав Мстислав, то вони здалися йому і їх зведено було з церкви» [Літопис Руський, 1989, с. 378]. Подібна ситуація повторилася 1254 р. під час військових дій між Романом, сином Данила Романовича, й Ізяславом Мстиславичем: «Узявши ж воїв, Роман ішов день і ніч. І коли вони несподівано напали на них, [воїв Ізяслава Мстиславича], то той, не маючи змоги куди втекти, вибіг на склепіння церковні, куди ото вибігали були беззаконні угри. І стояв навколо нього князь Роман, [а] вони [вої Ізяслава], **умирали од спраги без води**. [На] четвертий день [Ізяслав] зійшов, а князь [Роман] привів його до отця свого» [Літопис Руський, 1989, с. 414].

Можливо, що після того, як на місці язичницького капища й священних джерел постав Успенський собор, головним джерелом води на Крилоській горі стала княжа криниця, облаштована на її північному кінці. Цікаво, що спосіб розбудови християнських сакральних об'єктів на місці поганських культових центрів спостерігаємо і в пізніші часи. Прикладом побудови такого об'єкта на місці язичницького храму зі священним джерелом може слугувати монастирський комплекс у Столп'є поблизу Холма, від якого збереглася вежа й невелике городище (рис. 17). Вежа була головним елементом монастиря, збудованого в другій чверті XIII ст. для вдови Романа Мстиславовича, візантійського походження, матері Данила і Василька Романовичів [Віко, 2006, с. 288–291; 2009, с. 104–107]. У цьому комплексі й до наших днів із-під насипу городища витікає джерельна вода (рис. 18).

Після побудови Успенського собору значно активізується формування сакрального простору давнього Галича, який перетворився в цілісне явище, представлене низкою

⁴ Після впорядкування території довкола парохіальної церкви Крилосі та фундаментів Успенського собору Національним заповідником «Давний Галич» суттєво порушено первісний мікроландшафт, тому цей схил уже менш помітний.

архітектурних пам'яток (понад 20 споруд⁵) княжої доби на обширній території середньовічного міста.

Водночас на прикладі Успенського собору княжого Галича, зведеного в середині XII ст. на місці давнішої житлово-господарської й культової забудов язичницьких часів, бачимо, що на багатьох християнських храмах лежить печать подвійності: сакральне в них не абсолютно відгороджене від профанного. Навпаки, сакральне часто виявляється через профанне, тобто священне – через світське, мирське; у просторі сакрального можна побачити профанне. Інший яскравий доказ цього – фрески найголовнішої святині Русі – Софії Київської, що зображають суто світські сцени з життя княжого двору, полювання, весілля, боротьбу, виступи акробатів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Адам, Бременский. (1999). Деяния архиепископов Гамбургской церкви. Книга IV (перевод В. В. Рыбакова). *Из ранней истории шведского государства: первые описания и законы*. Москва: РГГУ, 80–109.

Ауліх, В. В. (1969). Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею в 1969 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 44 арк. + XV табл.

Ауліх, В. В. (1970). Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею в 1970 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 54 арк. + XIX табл.

Ауліх, В. В. (1971). Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею в 1971 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 29 арк. + XIV табл.

Ауліх, В. В. (1974). Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею в 1974 році. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 28 арк. + XIV табл.

Ауліх, В. В. (1976). З історії долітописного Галича. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, 120–134.

Ауліх, В. В. (1977). Звіт про польові дослідження Галицького загону Прикарпатської археологічної експедиції в 1977 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 44 арк. + XX табл.

Ауліх, В. В. (1978). Звіт про польові дослідження Галицького загону Прикарпатської археологічної експедиції в 1978 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 56 арк. + XXVI табл.

Ауліх, В. В. (1979). Звіт про польові дослідження Галицького загону Прикарпатської археологічної експедиції в 1979 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 39 арк. + XVI табл.

Ауліх, В. В. (1980). Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1980 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 42 арк. + XII арк. + XXXVI табл.

Ауліх, В. В. (1982). Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1982 році. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 27 арк. + XVI табл.

Ауліх, В. В. (1983). Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1983 році. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 33 арк. + XXIX табл.

⁵ Див.: Лукомський, 2020, с. 397, рис. 5.

Ауліх, В. В. (1984). Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові в 1984 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 43 арк. + XXII табл.

Ауліх, В. В. (1985). Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1985 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 33 арк. + XXI табл.

Ауліх, В. В. (1986). Звіт про польові роботи Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові в 1986 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 23 арк. + XVII табл.

Аулих, В. В., Могитич, И. Р., Петегирич, В. М., Чугайда, И. Д. (1975). Раскопки у стен Успенского собора древнего Галича. *Археологические открытия 1974*, Москва, 254.

Баран, В., Томенчук, Б., Фігурний, Ю. (2016). *Давній Галич*. Київ, 133 с., іл.

Войнаровський, В., Лукомський, Ю., Петрик, В. (2002). Археологічні об'єкти на Крилоській горі, перекриті Успенським собором XII століття. *Записки НТШ*, 244, 608–644.

Дверницький, Е. И. (1889). *Памятники древнего православия в городе Владимире-Волынском*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. 65 с.

Діба, Ю. (2010). Язичницькі осередки Верхньої Наддністрянщини (X–перша половина XIII ст.). Будівництво. *Історія українського мистецтва: у 5 т.* (голов. ред. Г. Скрипник). Київ, 2: Мистецтво середніх віків, 377–383.

Золотов, Ю. М. (1985). Изваяния языческих богов на Руси (письменные известия и устные предания). *Советская археология*, 4, 234–236.

Известия Аль-Бекри и других авторов о руси и славянах. (1878). Часть 1 (Статьи и разыскания А. Куника и барона В. Розена). Санкт Петербург, 191 с.

Каргер, М. К. (1960). Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году, *Краткие сообщения Института археологии*, 81, 61–71.

Колединский, Л. В. (2021). Верхний замок Витебска (IX–XVIII вв.). Гродно: ЮрСаПринт. 632 с.

Котляревский, А. А. (1891). *Сочинения*. 3. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук. 499 с.

Крушинский, Л. (1867). Исторический очерк Волыни. *Труды Волынского губернского статистического комитета*, Житомир: Тип. Шадова и Санкевича, 1, 352 с.

Літопис Руський (1989). (Пер. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич). Київ: Дніпро, XVI, 591 с.

Лукомський, Ю. (2020). Перші пам'ятки сакральної архітектури на Прикарпатті як квінтесенція духовної культури його мешканців та володарів (на основі археологічних джерел). / Колективна монографія (відп. ред. Н. Булик). *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)*. Львів. 382–428.

Лукомський, Ю. (2002). Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років). *Записки НТШ*, 244, 578–607.

Пастернак, Я. (1998). *Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.* Івано-Франківськ: Видавництво «Плай». 347 с.

Прищеп, Б. А., Горбаненко, С. А. (2016). Будівлі з нішоподібними печами у господарстві давніх слов'ян (за матеріалами Пересопниці, уроч. Пастівник). *Археологія*, 3, 112–121.

Раппопорт, П. А. (1982). *Русская архитектура X–XIII вв.: каталог памятников*. Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-47. Ленинград: Наука. 136 с.

Русанова, И. П., Тимошук, Б. А. (1993). *Языческие святилища древних славян*. Москва. 144 с. + 73 рис.

Тараненко, С. (2016). Лазні у планувальній структурі давньоруського Подолу Києва. (гол. ред. М. Борисенко), *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. Київ, 129–139.

Филимонова, Т. Д. (1983). Вода в календарных обрядах. (отв. редактор С. А. Токарев), *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев*. Москва: Наука, 147–156.

Хвольсон, Д. А. (1869). *Известия о хозарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста*. Петербург. 199 с.

Buko, A. (2006). *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO. 448 s.

Buko, A. (2009). *Stolpie. Tajemnica kamiennej wieży*. Warszawa. 239 s.

Żaki, A. (1974). *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. 654 s.

REFERENCES

Adam, Bremenskiy (1999). *Deianiia arkhiepiskopov Gamburgskoy tserkvi. Kniga IV* (Trans. V. V. Rybakova). *Iz ranney istorii shvedskogo gosudarstva: pervye opisaniya i zakony*. Moskva: RGGU, 80–109. (in Russian).

Aulikh, V. V. (1969). Zvit pro robotu Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS ta Ivano-Frankivskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu v 1969 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 44 ark. + XV tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1970). Zvit pro robotu Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS ta Ivano-Frankivskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu v 1970 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 54 ark. + XIX tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1971). Zvit pro robotu Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS ta Ivano-Frankivskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu v 1971 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 29 ark. + XIV tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1974). Zvit pro robotu Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS ta Ivano-Frankivskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu v 1974 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 28 ark. + XIV tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1976). Z istorii dolitopysnoho Halycha, *Doslidzhennia z sloviano-ruskoi arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka, 120–134. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1977). Zvit pro polovi doslidzhennia Halytskoho zahonu Prykarpatskoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 1977 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 44 ark. + XX tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1978). Zvit pro polovi doslidzhennia Halytskoho zahonu Prykarpatskoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 1978 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 56 ark. + XXVI tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1979). Zvit pro polovi doslidzhennia Halytskoho zahonu Prykarpatskoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 1979 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 39 ark. + XVI tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1980). Zvit pro polovi doslidzhennia Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS v 1980 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 42 ark. + XX ark. + XXXVI tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1982). Zvit pro polovi doslidzhennia Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS v 1982 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 27 ark. + XVI tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1983). Zvit pro robotu Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS v 1983 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 33 ark. + XXIX tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1984). Zvit pro polovi doslidzhennia Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS v 1984 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 43 ark. + XXII tabl. (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1985). Zvit pro polovi doslidzhennia Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS v 1985 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 33 ark. + XXI tabl. (in Ukrainian).

- Aulikh, V. V. (1986). Zvit pro polovi roboty Halytskoi arkheolohichnoi ekspeditsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSSR v 1986 r. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 23 ark. + XVII tabl. (in Ukrainian).
- Aulikh, V. V., Mogitich, I. R., Petegirich, V. M., & Chugayda, I. D. (1975). Raskopki u sten Uspenskogo sobora drevnego Galicha. *Arkheologicheskie otkritija 1974*. Moskva, 254. (in Russian).
- Baran, V., Tomenchuk, B., & Fihurnyi, Yu. (2016). *Davnii Halych*. Kyiv, 133 p. + il. (in Ukrainian).
- Voinarovskiy, V., Lukomskiy, Yu., & Petryk, V. (2002). Arkheolohichni obiekty na Kryloskii hori, perekryti Uspenskyim soborom XII stolittia. *Zapysky NTSH*, 244, 608–644 (in Ukrainian).
- Dvernitskiy, E. I. (1889). Pamjatniki drevnego pravoslavija v gorode Vladimire-Volynskom. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo. 65 p. (in Russian).
- Dyba, Ju. (2010). Yazychnytski osередky Verkhnoi Naddnistrianshchyny (X – persha polovyna XIII st.). Budivnytstvo. H. Skrypnyk (Ed.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva: u 5 t.; 2: Mystetstvo serednikh vikiv*. Kyiv, 377–383 (in Ukrainian).
- Zolotov, Ju. M. (1985). Izvaianiiia jazycheskikh bogov na Rusi (pismennye izvestiia i ustnye predaniia). *Sovetskaia arkheologiiia*, 4, 234–236 (in Russian).
- Izvestiia Al-Bekri i drugikh avtorov o rusi i slavianakh. Chast 1 (Stati i razyskaniia A. Kunika i barona V. Rosena)*. (1878). Sankt Peterburg, 191 p. (in Russian).
- Karger, V. K. (1960). Osnovnye itogi raskopok drevnego Galicha v 1955 godu. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 81, 61–71. (in Russian).
- Koledinskiy, L. V. (2021). *Verkhniy zamok Vitebska (IX–XVIII vv.)*. Grodno: JurSaPrint. 632 p. (in Russian).
- Kotliarevskiy, A. A. (1891). Sochineniia. 3. Sankt-Peterburg: Tip. Imp. Akad. nauk. 499 p. (in Russian).
- Krushinskiy, L. (1867). *Istoricheskiy ocherk Volyni. Trudy Volynskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. 1. Zhitomir*: Tip. Shadova i Sankevicha. 352 p. (in Russian).
- Litopys Ruskyi*. (1989). L. Ye. Makhnovtsia (Trans). O. V. Myshanych (Ed). Kyiv: Dnipro. XVI + 591 p. (in Ukrainian).
- Lukomskiy, Ju. (2002). Uspenskiy sobor davnogo Halycha (Za rezultatamy novykh doslidzhen 1992–2000 rokiv). *Zapysky NTSH*, 244, 578–607 (in Ukrainian).
- Lukomskiy, Ju. (2020). Pershi pamiatky sakralnoi arkhitektury na Prykarpatti yak kvintesentsiia dukhovnoi kultury yoho meshkantsiv ta volodariv (na osnovi arkheolohichnykh dzherel). N. Bulyk (Ed). *Dukhovna kultura naselennia Prykarpattia, Volyni i Zakarpattia vid naidavnishykh chasiv do serednovichchia (vybrani problem)*. Lviv, 382–428 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. *Saryi Halych. Arkheolohichno-istorychni doslidy u 1850–1943 rr.* Ivano-Frankivsk: Vydavnytstvo «Plai». 347 p. (in Ukrainian).
- Pryshchepa, B. A., & Horbanenko, S. A. (2016). Budivli z nishopodibnymy pechamy u hospodarstvi davnikh slovia (za materialamy Peresopnytsi, uroch. Pastivnyk). *Arkheolohiia*, 3, 112–121. (in Ukrainian).
- Rappoport, P. A. (1982). *Ruskaia arkhitektura X–XIII vv.: katalog pamiatnikov*. Arkheologiiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov). E1-47. Leningrad: Nauka. 136 p. (in Russian).
- Rusanova, I. P., & Timoshchuk, B. A. (1993). *Jazycheskie sviatilishcha drevnikh slavian*. Moskva. 144 p. + 73 ris. (in Russian).
- Taranenko, S. (2016). Lazni u planuvalnii strukturi davnoruskoho Podolu Kyieva. M. Borysenko (Ed.). *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*. E-zhurnal urbanistychnykh studii. Kyiv, 129–139. (in Ukrainian).
- Filimonova, T. D. (1983). Voda v kalendarnykh obriadakh. S. A. Tokarev (Ed). *Kalendarnye obychai i obriady v stranakh zarubezhnoy Evropy. Istoricheskie korni i razvitie obychaev*. Moskva: Nauka, 147–156 (in Russian).
- Khvolsen, D. A. (1869). *Izvestija o khozarakh, burtasakh, madjarakh, slavianakh i russakh Abu-Ali Akhmeda ben Omar Ibn-Dasta*. Peterburg. 199 p. (in Russian).
- Buko, A. (2006). *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje.* Warszawa: Wydawnictwo TRIO. 448 p. (in Polish).
- Buko, A. (2009). *Stolpie. Tajemnica kamiennej wieży*. Warszawa. 239 p. (in Polish).

Żaki, A. (1974). *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. 654 p. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 14.03.2022
прийнята до друку 12.05.2022

«PROFANUM I SACRUM» PLACE OF THE BUILDING OF THE CATHEDRAL
OF THE DORMITION OF THE THEOTOKOS IN MEDIEVAL HALYCH

Volodymyr PETEHYRYCH

*Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com*

The article is devoted to the study of the specifics of the development of the profane and sacred space of the Krylos mountain, on which in the middle of the XII century the main shrine of medieval Halych was built – the Dormition Cathedral, which was discovered by Yaroslav Pasternak. Attention is paid to the reasons for the arrangement of the cathedral on not the best place on the mountain with a noticeable northern slope. For this purpose, according to archeological sources, the condition of households and religious development of the area intended for the cathedral and the nearest territory before its construction was analyzed. It is established that the studied objects functioned in this area from VIII to the middle of the XII century.

Under the central part of the cathedral, Ya. Pasternak discovered a large pit, which he interpreted as the remains of a pagan shrine. According to Yu. Lukomskyi, this object was used for firing plaster. Results of activity of the expedition led by V. Aulikh discovered two water drainage channels cut by the foundations of the northern wall of the cathedral was important to highlight the question of the construction site of the cathedral and the functions of this object. These channels arranged by stone constructions were probably used to drain water from the spring(s), and the large pit may have been the remains of a pagan shrine built nearby. It was only during the building of the foundations of the cathedral, in particular for the north wall, that the builders cut these drainage structures. Since then, these structures, like the sources, stopped functioning. This is confirmed by later chronicle descriptions of the military events of the XIII century when those of its members who were hiding in the cathedral died of thirst without water.

In the example of the Dormition Cathedral of medieval Halych, built on the place of ancient household and religious buildings of pagan times, we see that many Christian churches bear the seal of duality: the sacred in them is not completely separated from the profane. On the contrary, the sacred is often manifested through the profane, that is, the solemn – through the secular, mundane.

Key words: Dormition Cathedral of medieval Halych, Krylos mountain, residential and household buildings, a pagan temple, profane and sacred space.